

ясен звичайний (*F. excelsior*), у Криму — ясен гостроплідний (*F. oxycarpa*). У культурі в УРСР випробувано до 20 видів ясенів.

Бузок (*Syringa*). Декоративні кущі з дуже запашними різно забарвленими квітками у волотях, плід — коробочка, що розкривається двома стулками. Найбільш поширеним у культурі є бузок звичайний (*S. vulgaris*) з численними садовими сортами; походить з Балканського півострова. Часто розводять ще бузок іранський (*S. persica*), рідше — бузок угорський (*S. josikaea*) і бузок амурський (*S. amurensis*). Усього відомо до 30 видів.

Бирючина (*Ligustrum*) налічує до 40 видів, поширених в областях з теплим і помірним кліматом; кущі або невеликі дерева, здебільшого з білими квітками у волотях і плодами-ягодами. Майже всі види бирючини є добрим матеріалом для живих огорож і фігурної стрижки. Для цього широко використовують у нас бирючину звичайну (*L. vulgare*), що зрідка зустрічається в дикому стані в УРСР; у Криму і на Кавказі для живих огорож часто використовують б. японську (*L. japonicum*) з великими шкірястими листками, як у бузку.

Жасмин (*Jasminum*) — великий рід, що охоплює до 200 видів, поширених у тропіках і субтропіках; кущі або ліани, часом з дуже запашними білими, рожевими або жовтими квітками. У дикому стані в Криму і на Кавказі поширеним жасмин кущовий (*J. fruticans*) з жовтими квітками і чорними дрібними ягодами. У культурі тут найчастіше зустрічаються ж. лікарський (*J. officinale*) з білими запашними квітками і ж. голоквітковий (*J. nudiflorum*) з великими жовтими непахучими квітками.

Порядок тирличеві або скручені (*Gentianales, Contortae*)

Найхарактернішою рисою порядку є скручений віночок у бутоні (звідси назва «скручені»). Квітки зрослопелюсткові, правильні, чотириколові, здебільшого п'ятичленні, з верхньою зав'яззю з двох плодолистків. Порядок охоплює ряд родин, з яких головнішою і найбільшою є тирличеві; філогенетично скручені дуже близько стоять, як було вже вказано, до маслиновітих.

Родина тирличеві (*Gentianaceae*). Найчастіше трав'янисті рослини з супротивними, рідше трійчастими листками, без прилистків. Квітки поодинокі або в цимозних суцвіттях, найчастіше великі; віночок трубчастий, колесовидний або дзвоникovidний; пелюстки тичинок часто спірально закручені; плід здебільшого коробочка, що розкривається двома стулками.

Тирличеві охоплюють 65—70 родів і до 1000 видів, поширених майже повсюдно, особливо в гірських областях. Більшість тирличевих містять гіркі глікозиди; деякі види використовуються для виготовлення ліків.

Найбільшим є рід тирлич (*Gentiana*), що налічує до 500 видів, які ростуть здебільшого на альпійських і субальпійських луках майже у всіх гірських системах світу, крім Африки; в СРСР є до 60 видів, з них в УРСР — 19. В Європейській частині СРСР на узліссях і лісових луках досить поширений тирлич голубий (*G. pneumonanthe*); інші види, що ростуть у Карпатах, на Кавказі і в горах Середньої Азії, також мають переважно голубі або фіолетові, рідше жовті квітки, трубчасті або лійковидні. Зокрема, на полонинах Карпат росте тирлич жовтий (*G. lutea*), корені якого використовують в медицині. Лікарське значення ще мають: бобівник трилистий (*Menyanthes trifoliata*) — багаторічник з білими квітками; росте на болотах і заболочених луках; золототисячник зонтичний (*Centaureum umbellatum*) — дворічник з червоними квітками; росте по схилах і суходільних луках. Обидва види містять гіркі речовини, які збуджують апетит і посилюють діяльність травних органів.

Родина барвінкові (*Aroniaceae*). Багаторічники, напівкущі, у тропіках — кущисті ліани і дерева з супротивними цілокрайми листками, здебільшого без прилистків. Квітки чотири-, п'ятичленні, правильні, з лійковидним або колесовидним віночком; зав'язь верхня або напівнижня, з двох плодолистків, що зрослися на верхівці; плід — подвійна листянка.

Відомо до 200 родів і понад 2000 видів, що ростуть переважно в тропіках і субтропіках. У нас у байрачних і дубово-грабових лісах поширені *барвінок малий* (*Vincetoxicum minor*, рис. 136) і *б. степовий* (*V. herbacea*) — напівкущики з шкірястими, зимуючими або опадаючими листками і красивими глибокими квітками.

Як кімнатну й оранжерейну рослину часто вирощують *олеандр* (*Nerium oleander*) — вічнозелений куш родом із Середземномор'я, з рожевими, червоними або білими, часто махровими запашними квітками. На Чорноморському узбережжі Кавказу його культивують у відкритому ґрунті в садах, парках і вздовж доріг. Африканська тропічна рослина *строфант* (*Strophanthus kombe*), що дико росте в басейні р. Замбезі, дає цінний медичний (серцевий) препарат строфантин, який добувають з насіння.

Родина маренові (*Rubiaceae*). Трави, а в тропіках і субтропіках — переважно дерева, кущі або ліани. Листки супротивні, часто з великими міжчерешковими прилистками, через що листорозміщення в маренових схоже на кільчасте. Квітки дрібні, правильні, двостатеві, чотири-п'ятичленні, зібрані у волоті, складені з несправжніх зонтиків; маточка складена з 2—5 плодолистків, з нижньою двогніздою зав'яззю, у кожному гнізді один або багато прямих насінних зачатків з одним покривом; плоди сухі, горішковидні, рідше у вигляді коробочки або кістянки.

Маренові — величезна родина, що налічує понад 450 родів і близько 7000 видів, поширених майже по всій земній кулі, особливо в тропіках і субтропіках. В СРСР є близько 10 родів. Багато тропічних маренових є цінними з господарського погляду рослинами — лікарськими (хіне дерево, блювотний корінь, або іпекакуана), харчовими, технічними, декоративними (кофейне дерево, марена красильна, гарденія, бувардія й ін.).

У нашій флорі і взагалі у флорах областей з помірним кліматом найбагатшими родами цієї родини є такі трав'янисті рослини з лінійними або ланцетними листками: *маренка* (*Asperula*) з лійчастим віночком з чотирилопатеvim відгином і більш або менш довгою трубочкою і *підмаренник* (*Galium*) з колесовидним віночком з чотири-, п'ятилопатеvim відгином і дуже короткою малопомітною трубочкою. З роду *Asperula* в наших широколистяних (переважно дубових) лісах найбільш поширена *м. запашна*

Рис. 136. Барвінок малий:

1 — квітучий пагір; 2 — бутон в розрізі; 3 — пиляк; 4 — маточка; 5 — формула квітки.

Рис. 137. Кофейне дерево:

1 — квітуча гілка; 2, 3 — плід збоку і в розрізі;
4 — насіння («кофейні боби»); 5 — формула квітки.

економічне значення мають два види окультурених кофейних дерев: *кофейне дерево аравійське* (*G. arabica*, рис. 137), що дико росте в південній частині Ефіопії, і *кофейне дерево ліберійське* (*C. liberica*), що росте на узбережжі Гвінейської затоки. У культурі в тропічних районах Америки, Африки і Азії найбільші площі займає кофейне дерево аравійське з майже кулястими плодами. Існує багато сортів кофе, але найкращим є славнозвісний сорт «мокко» йеменського походження. Кофейне дерево ліберійське має видовжені плоди; його культура обмежена і ледве займає 10% світових плантацій. Вирощують кофейні дерева понад 80 країн. Найбільшими світовими продуцентами кофе є Бразилія і Колумбія, які дають майже $\frac{2}{3}$ світового виробництва кофе.

Х і н н е д е р е в о (*Cinchona*). Відомо до 40 видів вічнозелених дерев або кущів, що ростуть у вологотропічних лісах Південної Америки. Квітки п'ятичленні, у великих волотях, пахучі, рожеві або кремово-жовті; плід — дрібна коробочка з численною кількістю крилатих насінин. У корі й інших частинах хінних дерев міститься хінін і близько 20 інших алкалоїдів. У медичній практиці використовують (проти малярії) хімічно чистий хінін, або хінет (суміш алкалоїдів), або порошок кори. Найбільше хініну в корі (від 4 до 7%) містять такі види, як *C. succirubra*, *C. officinalis*, *C. calyssaya* і *C. ledgeriana* та їх гібриди. Ці дерева нині широко культивують на о. Ява і на о. Шрі Ланка (рис. 138).

(*A. odorata*). Під *Galium* налічує в УРСР понад 35 видів; з них відмітимо *підмаренник весняний* (*G. verum*) — невеличку весняну рослину з жовто-зеленими квітками; *п. справжній* (*G. verum*), який цвіте влітку рясними жовтими квітками, росте на схилах і узліссях; *п. північний* (*G. boreale*) з білими квітками, росте на вологих луках і в заболочених лісах та ін.

Кофейне дерево (*Coffea*) — деревця або кущі з неопадлими шкірястими листками, білими запашними квітками і червоними або темно-синіми плодами-ягодами, з 2 насінинами. Останні мають роговий ендосперм і називаються «кофейними бобами»; вони містять алкалоїд кофеїн, який збудливо діє на центральну нервову систему і посилює діяльність серця. Сирі «боби» не мають запаху, але підсмажені набувають приємного аромату. Батьківщиною кофейних дерев є тропічна Африка, о. Мадагаскар і Маскаренські острови, де їх росте до 50 видів. Найбільше

Порядок пасльonoцвіті,
або трубноцвіті
(Solanales, Tubiflorae)

Великий порядок, що охоплює понад 25 родин, для яких спільними рисами є: чотириколовий тип будови квітки, зрослопелюстковий, здебільшого трубчастий віночок, верхня зав'язь і однопокривні насінні зачатки. Звичайно в деталях будови квітки є значні розходження між окремими родинami в межах порядку і навіть між окремими родами в межах родин. Висловлено припущення про існування кількох паралельних еволюційних рядів у межах порядку, що походять від спільного предка. Деякі ботаніки, зокрема Вармінг, Бессі й ін., поділяють трубноцвіті на кілька окремих порядків (від 4 до 6), але багато систематиків не погоджуються з цим поділом. Більш примітивними в межах порядку вважаються родини з правильними квітками і п'ятичленим гінцеєм та андроцеєм. Еволюція квітки йшла від актиноморфії до зигоморфії і в бік зменшення числа тичинок до 4, навіть до 2 і плодолистків до 2. Філогенетично порядок є близьким до двох попередніх і часом об'єднується з ними; від порядку скручених відрізняється нескрученим віночком у бутоні; від маслиноцвітих — п'ятичленною оцвітинуою.

Родина березкові (*Convolvulaceae*). Найчастіше трав'янисті або дерев'янисті виткі ліани з черговими цілісними листками. Квітки поодинокі або в малоквіткових суцвіттях, правильні; оцвітина подвійна, п'ятичленна, віночок, лійковидний або дзвоникovidний, тичинок 5, які приросли до трубочки віночка; маточка складена з 2—5 плодолистків, з верхньою дво-п'ятигніздою зав'яззю і двома оберненими насінними зачатками в кожному гнізді. Під маточкою міститься кільцевий диск. Плід — здебільшого коробочка, рідше ягода або розпадається на горішки.

Березкові містять до 50 родів і понад 1500 видів, властивих переважно тропікам і субтропікам обох півкуль; у позатропічних областях поширені тільки бур'яни, що належать до трьох родів.

Березка (*Convolvulus*) — великий рід, що має понад 200 видів; найбільше поширена березка польова (*C. arvensis*) — багаторічник, з витким стеблом, що часом спричинює полягання хлібів, списовидними листками і блідо-рожевим віночком. Березка — злісний бур'ян. Вона дає численні кореневі паростки, що проникають у глибокі шари ґрунту, тому боротьба з нею дуже утруднена.

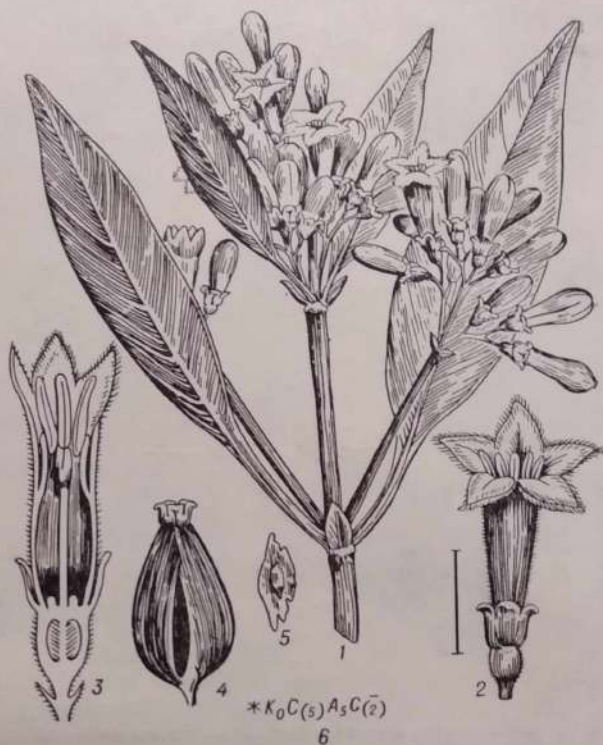

Рис. 138. Хінне дерево:

1 — квітуча гілка; 2, 3 — квітка збоку і в розрізі; 4 — плід; 5 — насіннина; 6 — формула квітки.

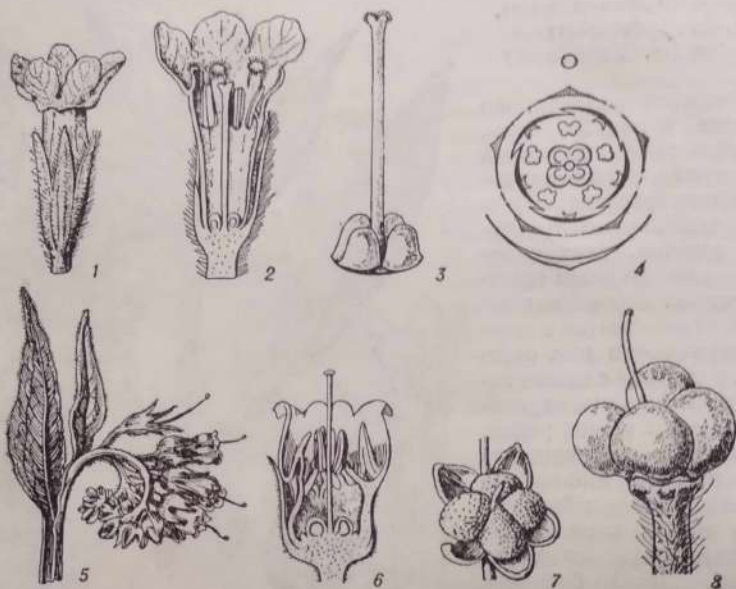

Рис. 139. Шорстколисті:

1—4 — квітка, маточка і діаграма квітки волошка лікарського; 5, 6 — суцвіття і квітка живокоста (*Symphytum officinale*); 7 — плід чорнокорея лікарського; 8 — плід горобейника (*Lithospermum officinale*).

Повитиця (*Cuscuta*)¹ — великий рід (до 100 видів) безхлорофільних паразитичних рослин, що прикріплюються до рослини-хазяїна за допомогою особливих присосок — гаусторіїв. Листки редуковані до лусочок, корені без чохла, рано відмирають. Квітки дрібні, рожеві або білі, зібрані в пучки, не редуковані; насіння дуже дрібне. Серед повитиць чимало спеціалізованих видів, які паразитують тільки на певних видах рослин. Наприклад, *повитиця конюшинова* (*C. arvensis*) з зеленувато-білими квітками паразитує переважно на конюшині. Посіви льону уражає *п. льонова* (*C. epilinum*) з зеленувато-жовтими квітками. Близькою до неї є *п. європейська* (*C. europaea*), що паразитує на дуже багатьох диких і культурних рослинах.

Іпомея (*Ipomoea*) — дуже великий (понад 300 видів) рід тропічних і субтропічних рослин. Найважливішим видом є батат, або *солодка картопля* (*I. batatas*), який походить з Центральної Америки і нині культивується як важлива харчова рослина в багатьох тропічних країнах; кореневі бульби його досягають 2—3 кг ваги і багаті на крохмаль. Як декоративну часто розводять у нас *іпомею пурпурову*, або *кручені паничі* (*I. purpurea*), з пурпуровими, рожевими або синіми квітками.

Родина шорстколисті (*Borraginaceae*). Здебільшого трави, рідше кущі або дерева (в тропіках). Стебла звичайно ребристі. Листки чергові, прості, цілокраї, як і стебла, вони покриті здебільшого жорсткими волосками. Квітки звичайно в подвійних завитках, правильні або злегка зигоморфні, п'ятичленні, з п'ятилопатеvim відгином; у зіві віночка часто є лусочки; віночок трубчастий або колесовидний, тичинок 5; маточка складена з двох плодолистків, з верхньою, спочатку двогніздою, а потім чотири-

¹ Рід *Cuscuta* деякі систематики виділяють в окрему родину *Cuscutaceae*.

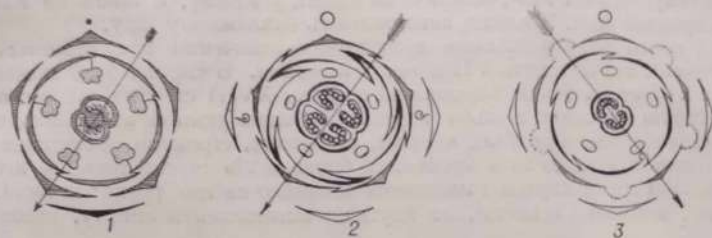

Рис. 140. Діаграми квіток пасльонових:
1 — дурману; 2 — блекоти; 3 — петунії.

гніздом зав'язю, оточеною нектарним диском, плід розпадається здебільшого на 4 горішки (рис. 139).

Шорстколисті охоплюють близько 100 родів і понад 2000 видів, поширених майже під усіма широтами. Майже всі шорстколисті є комахозапильними, тому в них спостерігаються різні пристосування до перехресного запилення (гетеростилія, протерандрія й ін.). Деякі види, як синяк звичайний (*Echium vulgare*), є добрими медоносами. Інші — воловик лікарський (*Ancusa officinalis*), чорнокорінь лікарський (*Cynoglossum officinale*), куряча сліпота (*Nonnea pulla*) — зустрічаються в засмічених місцях або забур'янюють сіножаті і пасовища. Як декоративні часто вирощують незабудки (*Myosotis alpestris*) і геліотроп (*Heliotropium peruvianum*) із запашними темно-фіолетовими квітками. У листяних лісах навесні цвіте медунка лікарська (*Pulmonaria officinalis*), квітки якої при зацвітанні червоні, а потім стають синьо-фіолетовими.

Родина пасльонові (*Solanaceae*). Трав'янисті рослини, у тропіках ще й кущі або дерева, з черговими, здебільшого простими листками без прилистків. Квітки найчастіше в завитках, правильні, рідше злегка зигоморфні, п'ятичленні, із зрослопелюстковим віночком і п'ятьма прикріпленими до його трубочки тичинками; маточка з двох плодолистків, з верхньою дво (три-, п'яти-) гніздом зав'язю і численними насінними зачатками (рис. 140); плід — ягода або коробочка.

Пасльонові охоплюють 85 родів і понад 2300 видів, поширених переважно в тропіках і субтропіках Південної і Центральної Америки. Характерною рисою родини є наявність різних алкалоїдів: атропіну, нікотину, соланіну, скополаміну й ін. Найважливішими харчовими овочевими рослинами є картопля, помідори, баклажани, городній перець і ін. Всі ці рослини походять із західної півкулі. Лікарське значення мають: беладонна, або красавка, скополя, дурман, блекота й ін., які походять із східної півкулі. За типом плода родину можна умовно поділити на дві групи: з плодом ягодою і з плодом коробочкою.

1. Рослини з плодом-ягодою.

Паслін, картопля, баклажан (*Solanum*) — найбільший рід, що має до 1500 видів, поширених майже по всій земній кулі; це трави, напівкущі або лазячі кущі; квітки з лійковидним або колесовидним віночком і пиляками, складеними навколо стовпчика у вигляді конуса. Як однорічний городній бур'ян майже всюди поширений паслін чорний (*S. nigrum*) з чорними ягодами. Яскраві червоні ягоди, солодко-гіркі на смак, має п. солодко-гіркий (*S. dulcamara*) — напівкуш з плеткими стеблами; поширений скрізь по берегах водойм і в чагарниках. Довгі, здебільшого темно-фіолетові плоди (ягоди) має баклажан синій (*S. melongena*), що походить з Індії.

Культивується в УРСР, особливо на півдні, у Криму, а також на Кавказі і в Середній Азії. З плодів виготовляють баклажанну ікру.

З цього роду найбільше господарське значення має *картопля* (*S. tuberosum*), що походить з Південної Америки. В Європу була завезена в кінці XVI ст.; у Росію завезена на початку XVIII ст. Нині відомо понад 1000 сортів картоплі. Бульби картоплі бувають різними за формою, величиною, забарвленням (білі, червоні, фіолетові), строками достигання; вони містять від 14 до 24% крохмалю, близько 2% сирого протеїну, вітамін С й ін. Усі сорти картоплі поділяють звичайно на три групи: харчові, або столові, кормові і технічні, що йдуть на виготовлення спирту, крохмалю й ін.

Помідори їстівні (*Lycopersicum esculentum*, *Solanum lycopersicum*) походять з Південної Америки; їх вирощують як однорічну рослину; стебла покриті залозистими волосками; плоди червоні або жовті; їх споживають у свіжому і переробленому вигляді. *Перець стручковий*, або *городній* (*Capsicum mexicanum*), походить, як припускають, з Мексики; ягода з м'ясистим, але не соковитим оплоднем. Споживають їх здебільшого у переробленому вигляді. З гострих сортів перцю готують приправи до страв.

Беладонна, або *красавка* (*Atropa belladonna*) — багаторічна рослина з темно-червоними квітками і чорною ягодою. Дико росте в Карпатах, у Криму і на Кавказі. Усі частини рослини отруйні, містять алкалоїд атропін, що широко використовується в медицині.

2. Рослини з плодом-коробочкою.

Тютюн (*Nicotiana*) — однорічні, багаторічні рослини і куші, що дико ростуть у Південній Америці, Австралії і Африці; майже всі види містять у надземних органах алкалоїд нікотин і є наркотичними та інсектицидними рослинами. У культурі найбільше відомі: *т. справжній* (*N. tabacum*) з рожевим віночком і довгою трубкою; листки йдуть на виготовлення цигарок і сигарет; *тютюн-махорка* (*N. rustica*) з зеленувато-жовтим віночком і короткою трубкою; листки його містять багато нікотину, а також лимонної кислоти; *т. пахучий* (*N. alata*) з білим віночком і довгою трубкою; культивують як декоративну рослину на квітниках.

Дурман звичайний (*Datura stramonium*) — однорічний рудеральний бур'ян з великими білими ліпчастими квітками з довгою трубкою і шпигуватою коробочкою; росте скрізь у засмічених місцях. Рослина отруйна, усі частини містять алкалоїди. У медицині використовують його листя. У тропіках і субтропіках відомо до 25 видів, з них деякі є деревовидними і майже всі види містять алкалоїди.

Блекота чорна (*Hyoscyamus niger*) — однорічний або дворічний бур'ян, покритий залозистими волосками; квітки брудно-жовті, з фіолетовими жилками; коробочка здута, відкривається кришечкою. Блекота росте у засмічених місцях. Рослина отруйна, усі частини містять алкалоїд. У медицині листя блекоти використовують як зовнішнє безпечне заспокійливе.

Петунія (*Petunia hybrida*) — декоративна однорічна культурна рослина гібридного походження. Є сорти з простими і махровими квітками різних кольорів і відтінків. Петунія — досить популярна декоративна рослина, яку вирощують у квітниках.

Родина губоцвітів (*Lamiaceae*, або *Labiatae*). Більшість трави, рідше напівкуші або куші, з чотиригранними стеблами і навхрест супротивними листками. Квітки в несправжніх кільцях, зібраних у волоті, китиці або головки; чашечка зрослолиста, трубчаста або дзвоникovidна, з 5 зубцями або двогуба; віночок з 5 пелюсток, часто двогубий, нижня губа трилопатева, верхня — дволопатева, іноді віночок здається одногубим через недорозвинутість верхньої губи або схожий на актиноморфний; тичинок 4, які зрослися з трубкою віночка, або внаслідок редукції їх тільки 2; ма-

точка складена з двох плодолистків; з верхньою, спочатку двогніздою, потім чотиригніздою зав'яззю; плід — чотиригорішковий.

Губоцвіті — велика родина, в яку входять близько 200 родів і понад 3500 видів, поширених майже по всій земній кулі, особливо в областях із сухим жарким кліматом, зокрема в Середземномор'ї. В СРСР у дикому стані відомо близько 600 видів, з них в УРСР — 165. Багато губоцвітих містять у мезофілі листків або в спеціальних залозистих волосках різні ефірні олії (лаванда, розмарин, холодна і кучерява м'ята, шавлія, майоран, меліса цитронна й ін.). Лікарськими рослинами є чебрець, материнка, гісоп, м'ята, васильки, шавлія й ін. Систематика губоцвітих дуже утруднена через близькість багатьох родів між собою. Найчастіше в основу класифікації кладуть будову чашечки і віночка (рис. 141).

М'ята (Mentha). Чашечка дзвониковидна або трубчаста, віночок лійковидний, майже правильний, чотирилопатевий, усі 4 тичинки однакові. Багаторічні рослини, з різким характерним запахом. Відомо 60 близьких між собою видів, з них до 40 видів у флорі СРСР. Поширена м'ята в природі переважно на вологих луках, у вологих лісах і ярах та вздовж водойм і каналів. У дикому стані в нас ростуть *м'ята польова* (*M. arvensis*) і *м. водяна* (*M. aquatica*). Найважливіше господарське значення мають: *м. перцева*, або *холодна* (*M. piperita*), з довгастими або ланцетними плоскими листками, і *м'ята кучерява* (*M. crispa*) з майже округлими зморшковатими листками. Обидва види культивують в УРСР і на Кавказі заради цінної ефірної олії, що містить ментол, ліналол і ін. М'ятна олія широко використовується в кондитерському виробництві (м'ятні цукерки, пряники), у парфюмерії (зубна паста, зубний порошок і ін.) і в медицині (як безпечне заспокійливе, шлункове і дезинфікуюче).

Чебрець (Thymus). Чашечка дзвониковидна, двогуба, з кільцем волосків у зіві; віночок неясно двогубий; тичинок 4, висовуються з віночка; невеликі, дуже запахні напівкушечки з дрібними рожевими або білими квітками в головчистих або колосовидних суцвіттах. Відомо кілька сотень видів; в СРСР є понад 100 близьких між собою видів (з них в УРСР — 36). Ростуть чебреці здебільшого на сухих відкритих місцях (соснові рідколісся, піски, схили, кам'янисті і вапнякові відслонення й ін.). Досить поширений на борових пісках *чебрець боровий* (*Th. serpyllum*). Він і інші види використовуються в народній медицині при простудах для ароматичних ванн, полоскання й ін. *Чебрець звичайний* (*Th. vulgaris*), що походить з Південної Європи, містить більше, ніж інші види, тимолу; у нас вирощують його як ефіроолійну рослину.

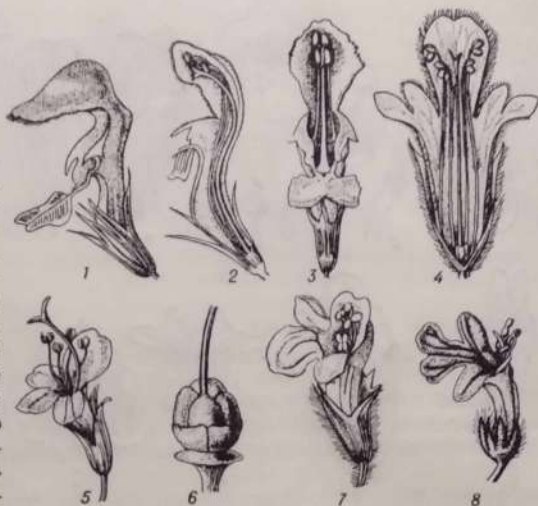

Рис. 141. Квітки губоцвітих:

1, 2, 3 — глухої крапиви; 4 — собачої крапиви (*Leonurus lanatus*); 5, 6 — чебрецю; 7 — меліси; 8 — горлянки (*Ajuga reptans*).

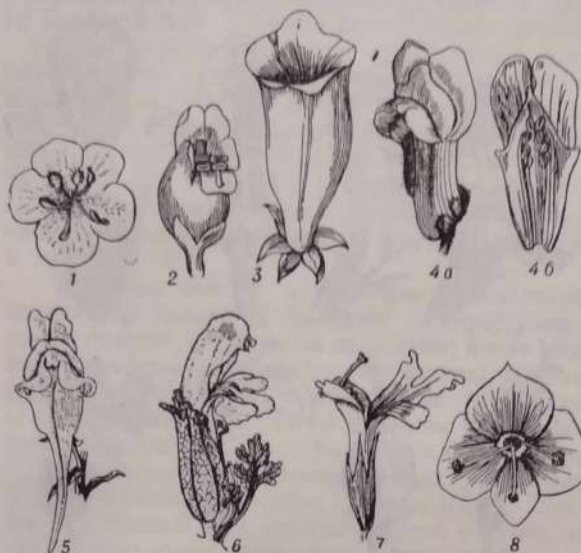

Рис. 142. Квітки ранникових:

1 — дивини; 2 — ранника; 3 — наперстянки; 4, а—4, б — ротики; 5 — льонку; 6 — шолудивника; 7 — очанки; 8 — вероніки.

багаторічники або кущі з досить спеціалізованими до запилення комахами квітками. Відомо близько 500 видів в обох півкулях, особливо в Середземномор'ї і в Мексиці. У флорі СРСР є до 80 видів, здебільшого на півдні і сході, з них в УРСР — 18. Досить поширена на луках, схилах, лісових галявинах і узліссях *шавлія лучна* (*S. pratensis*) з темно-синіми квітками в довгих китицях. У Криму і на Кавказі на відкритих кам'янистих місцях дико росте і культивується *ш. мускатна* (*S. sclarea*) з голубувато-рожевими квітками і великими забарвленими прицвітками. Квітки містять цінну мускатну ефірну олію; насіння — жирну олію. Вони використовуються в парфюмерії і для технічних цілей. *Шавлія лікарська* (*S. officinalis*) — напівкущ, родом з Південної Європи, з синьо-фіолетовими квітками. Листки містять ефірну олію; застосовуються для полоскання, ароматичних ванн і ін. Як декоративну часто розводять *ш. блискучу* (*S. splendens*) з яскраво-червоними чашечкою і віночком; походить з Південної Америки.

Глуха кропива (*Lamium*). Чашечка п'ятизубчаста, віночок з трубкою і шоломовидною верхньою губою, тичинок 4, паралельно розміщених, дві бічні тичинки довші. Відомо близько 40 видів багаторічних і однорічних рослин, в СРСР є 12 видів, в УРСР — 6. У листяних лісах і чагарниках ростуть у нас такі багаторічні види: *глуха кропива плямиста* (*L. maculatum*) з пурпуровими квітками; *г. к. жовта* (*L. galeobdolon*) з жовтими квітками, *г. к. біла* (*L. album*) з білими квітками. У засмічених місцях, садах і городах часто зустрічається *г. к. стеблообгортна* (*L. amplexicaule*) — однорічний бур'ян, що цвіте навесні рожевими квітками.

На півдні СРСР (Крим, Молдавія, Північний Кавказ і Закавказзя) розводять такі цінні ефіроолійні рослини: *лаванду* (*Lavandula vera*), *васильки* (*Ocimum basilicum*), *майоран* (*Majorana hortensis*), *розмарин* (*Rosmarinus officinalis*), *мелісу цитронну* (*Melissa officinalis*) й ін. З цих рослин добувають ефірні олії, які широко використовуються в парфюмерії (лаванда, розмарин, меліса), медицині (васильки, лаванда, майоран), як прянощі й ін. Для

Материнка (*Origanum*). Чашечка дзвоникovidна, п'ятизубчаста, віночок неясно двогубий, тичинок 4. Відомо близько 25 видів, з них в СРСР є 4. Скрізь на узліссях, лісових галявинах і в чагарниках росте *материнка звичайна* (*Origanum vulgare*) — багаторічна рослина до 60—80 см висотою з лілово-рожевими квітками в щитковидних волотях. Трава і суцвіття материнки використовують в медицині при шлункових захворюваннях, для ароматичних ванн і компресів.

Шавлія (*Salvia*). Чашечка і віночок двогубі, верхня губа шоломовидна, тичинок 2; багаторічники або кущі з досить спеціалізованими до запилення комахами квітками.

добування з насіння жирних технічних олій культивують часом: *перилу* (*Perilla ocymoides*), родом з Індії, що містить 35—50% олії, *лялеманцію* (*Lallemantia iberica*), родом з Кавказу, що містить 25—30% олії, та ін.

Родина ранникові (*Scrophulariaceae*). Більшість трави, рідше кущі або дерева (в тропіках). Листки чергові, супротивні або кільчасті, без прилистків. Квітки двостатеві, неправильні (зігоморфні), рідше майже актиноморфні; віночок чотири-, п'ятилопатевий, двогубий, колесовидний або лійчастий; тичинок здебільшого 4, рідше 2 або 5; маточка складається з двох плодолистків, з верхньою двогніздою зав'яззю, з багатьма насінними зачатками; під зав'яззю є нектарний диск (рис. 142, 143); плід — коробочка, рідко ягода.

Ранникові охоплюють до 200 родів і близько 3000 видів, поширених у теплих і помірних областях обох півкуль. У флорі СРСР відомо до 400 видів, з них у флорі УРСР — близько 160. У деяких родів (шолудивник, перестріч, очанка, кравник і ін.) спостерігається перехід від автотрофного живлення до напівпаразитизму або навіть до повного паразитизму (петрів хрест). Представники ряду інших родів (ранник, авран, льоник, дивина) засмічують часом луки і пасовища, знижуючи їх продуктивність. Отже, господарське значення багатьох ранникових здебільшого є негативним. Важливе лікарське значення мають тільки наперстянка і деякі види дивини. Як декоративні вирощують ротики, кальцеоларію, сальпігосис і окремі види веронік.

Вероніка (*Veronica*). Квітки з двома тичинками; віночок здебільшого голубий, з короткою трубкою і більш або менш зігоморфним колесовидним чотирирозділним відгином. Відомо до 200 видів, з них близько 100 у флорі СРСР; особливо багато їх у горах Середньої Азії і на Кавказі. В Європейській частині СРСР досить звичайними є: *вероніка дібровна* (*V. chamaedrys*), росте скрізь по узліссях, серед кущів, по схилах і суходільних луках. В аналогічних умовах росте *в. колосиста* (*V. spicata*) та *в. сиза* (*V. incana*).

Дивина (*Verbascum*). Квітки з п'ятьма тичинками, здебільшого в складних великих китицях; віночок найчастіше жовтий, колесовидний, злегка зігоморфний. Відомо понад 300 видів, з них близько 40 в СРСР, особливо на Кавказі. В УРСР з 18 видів найбільше поширені по сухих схилах, піщаних і засмічених місцях *дивина звичайна* (*V. phlomoides*), *д. ведмеже вухо* (*V. thapsus*) і *дивина шкіпетровидна* (*V. thapsiforme*). Усі три види — високі (0,5—1,5 м заввишки) дворічні рослини з довгими переривчастими суцвіттями і жовтими квітками. Пурпурово-фіолетові квітки має *д. фіолетова* (*V. phoeniceum*) — однорічна рослина соснових лісів і узлісь.

Наперстянка (*Digitalis*). Квітки з чотирма неоднаковими тичинками, у пониклих китицях, пурпурові або жовті, рідше білі. Відомо до 20 видів, з них 7 у флорі СРСР. Усі наперстянки містять складні глікозиди, які використовують у медицині при серцевих захворюваннях. Найбільше лікарське значення мають *наперстянка пурпурова* (*D. purpurea*) з пурпурово-червоними квітками, родом з Середземномор'я, і *н. великоцвіта* (*D. ambigua*) з світло-жовтими квітками, дико росте на узліссях і в чагарниках

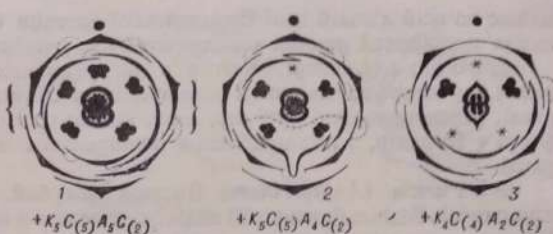

Рис. 143. Діаграми і формули квіток ранникових:

1 — дивини; 2 — льонку; 3 — вероніки.

Таблиця IV. Жимолостеві, маренові:

1— калина звичайна (*Viburnum opulus*); 2— валеріана лікарська (*Valeriana officinalis*); 3— ма-ренка запашна (*Asperula odorata*); 4— підмаренник справжній (*Galium verum*); 5— марена (*Rubia tinctoria*); 6— жимолость каприфоль (*Lonicera caprifolium*); II плоди.

Таблиця III Метеликові:

1— дрік красильний (*Genista tinctoria*); 2— конюшина лучна (*Trifolium pratense*); 3— люцерна посівна (*Medicago sativa*); 4— буркун лікарський (*Melilotus officinalis*); 5— люпин жовтий (*Lupinus luteus*); 6— в'язіль різнобарвний (*Coronilla varia*); 7— горох (*Pisum sativum*).